
Ульяна Верына (Мінск, Беларусь)

СКАРЫНІЯНА Ў БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЭСЭІСТЫЦЫ 1980-Х ГГ. (А. ЛОЙКА «ФРАНЦЫСК СКАРЫНА, АБО СОНЦА МАЛАДЗІКОВАЕ», У. КАРАТКЕВІЧ «ПОДЗВІГ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ»)

Найбольш поўна і шырока паняцце эсэ было асэнсавана М. Эпштэйнам, які гісторыю эсэістыкі адлічваў ад 1580 г., са з’яўлення «Вопытаў» Мантэня, і называў наступныя жанраўтваральныя рысы: «...Невялікі аб’ём, канкрэтная тэма і падкрэслена суб’ектыўная яе трактоўка, свабодная кампазіцыя, схільнасць да парадоксаў, арыентацыя на размоўнасць і г. д.» [10, с. 334]. Істотна ў значэннях даследчыка абавязковая «накіраванасць слова на самога гаворачага, сузнаходжанне асобы з незавершаным словам» [10, с. 335].

У сувязі з гэтым названыя ў загаловку мастацкія эсэ, прысвечаныя Францыску Скарыне, валодаюць дваякай цікавасцю: яны раскрываюць «канкрэтную тэму» — жыццё і дзейнасць Скарыны, — а таксама асобы сваіх аўтараў. Абодва, Алег Лойка і Уладзімір Караткевіч, належалі да пакалення «шасцідзясятнікаў», ці так званага «філалагічнага пакалення» беларускіх літаратараў. Рамантыкі і філосафы, энтузіясты і патрыёты, яны бачылі беларускую культуру часткай сусветнай. Мастацкія сродкі такога бачання былі рознымі, і найбольш каштоўна зараз адчуць, як свабоднае мысленне спараджае наватарскі і ўнікальны тэкст. Шырыня катэгорый, якія сталі асновай эсэ А. Лойкі і У. Караткевіча, вымагае гаварыць пра філасофію часу: у іх творах гісторыя паўтэсячагоднай даўніны распавядае пра час 1980-х і разам з тым — пра Космас, Чалавека, Навуку, Прыгажосць.

Расійскі паэт, культуралаг, крытык Дз. Галынка-Вольфсан заўважыў, што «...форма эсэ была ўзята на ўзбраенне мадэрнісцкім і постмадэрнісцкім філасофскім пісьмом... паколькі ідэальна адпавядала пастаўленай анталагічнай задачы ўтойвання і выяўлення Ісціны. Менавіта эсэ, жанр не аўтарытарны і не дагматычны, знешне пазбаўлены прыкмет ідэалагічнай рэпрэсіўнасці, ператвараецца ў такое ёмістае выказванне, дзе прыадчыняецца “палітыка Ісціны”» [1]. Згадваючы праграмы нарыс М. Эпштэйна 1982 г. «Эсэ пра эсэ», дзе і было ўпершыню адзначана, што эсэізм «рашуча варожы дагматычнай непахіснасці ўсіх міфалогій, заснаваных на аўтарытэце», Дз. Галынка-Вольфсан адзначае, што, згодна Эпштэйну, «эсэістыка фарміруе “сучаснае светаадчуванне”». І робіць важную заўвагу: «...Для эпохі пачатку 1980-х, пярэдадня перабудоўных перамен, “сучаснасць” сімвалізавала вызваленне ад дыктату афіцыйных партыйных агітак і адшуканне ўласнага непадкантрольнага спосабу выказвання» [1].

У рамане-эсэ А. Лойкі і кароткім эсэ У. Караткевіча вызваленне ад дагматычнага пісьма адбываецца з рознай ступенню разгорнутасці: першы мастацкімі сродкамі робіць тое, што другі выказвае больш адкрыта. Звычайна, калі параўноўваць вялікую і малую форму, адзначаюць адваротнае: у рамане ёсць магчымасць усё сказаць словамі, а ў нарысах, кароткіх апавяданнях, эсэ пісьменнік вымушаны схіляцца да сімвалаў, дэталёў, укладаючы ў некалькі слоў вялікі змест. Такімі адваротнымі і звычайна супрацьпастаўленымі паказваюцца практыкі Чэхава і Талстога.

У эсэ У. Караткевіча «Подзвіг Францыска Скарыны» (1980) вехі, па якіх рухаецца думка, пазначаны пэўна — падзагалоўкамі: «Космас», «Чалавек», «Навука». У кожным выпадку зварот да сучаснага і ўласна адчутага аўтарам даецца непрыхавана, таму што мэта эсэ У. Караткевіча — паказаць свет вачамі Скарыны, але паказаць для сучасніка, і з пазіцыяй сучасніка, і з'яднаць часы. У першых словах эсэ чытаем: «Подзвіг Францыска Скарыны *дагэтуль* не ацэнены. Не ацэнены таму, што *мы* почасту глядзім на яго эпоху вачамі *сённяшняга дня*, забываючыся часам зірнуць на яе вачамі сучасніка Скарыны» (тут і далей курсіў мой. — У. В.) [3, с. 172]. Тое, што важна Караткевічу, сказана проста: «Ты сучаснік Скарыны». Усе паралелі ясна і лёгка чытаюцца. Мадэрнізацыя лексікі ва ўяўнай размове «эйштэйнаў і каралёвых тых часоў» з прадстаўнікамі ўлады: «Не біце мяне за гэта. Я не наватар. Гэта вы... ой, прабачце! Я, наадварот, закарузлы кансерватар» [3, с. 173] — адзін са сродкаў атаясмялення знакаў часу — сярэднявечнага і застойнага.

Іранічны модус, як у прыведзенай цытаце, трымае структуру эсэ цалкам. Іронія — адзін са сродкаў вызвалення мастацкага маўлення ад дыктату жанру і формы. У. Караткевіч іранічныя паралелі дае ў самім тэксце і як бы выключаючы іх з асноўнага тэксту, але і падкрэсліваючы іх, — у дужках.

«І няма нікога, хто спытаўся б такога рацыяналіста (божа, колькі іх і зараз!):

— Дзядзька, а вы Вільню бачылі?

— Не.

— А яна ж ёсць...» [3, с. 173].

«Над ліхім манархам адзіны суддзя — Бог. Добры — можа прывесці да росквіту навук, адмены прыватнай уласнасці і раўнапраўя (нешта не бачым мы прыкладаў гэтаму ў гісторыі)» [3, с. 174].

Шматлікія заўвагі і ўдакладненні, што ствараюць асаблівы рытм эсэ У. Караткевіча, вылучаюць, свядома парушаючы лінейнасць, асабліва значныя і асобасныя думкі. Гэта тое, што выяўляе ўласна прадмет развагі аўтара, яго духоўную работу, у якой постаць Скарыны — маяк, што дае і свет і фокус, выбіраючы з Усяго найбольш істотнае. Вяртаннем да асабліва актуальнага для самога сябе выступаюць падобныя знакі эсэістычнага мыслення: «Усё досыць проста і зразумела (як паўсюль, дзе амаль нічога не зразумела). Паўсюль строгі парадок (як усюды, дзе няма парадку), усталяваны Богам» [3, с. 174].

Іронія тут гарчыць складаным для аўтара часам — «годам Караткевіча», як прапанаваў «абвясціць» 1980 г. А. Мальдзіс [7, с. 137]. Ён жа адзначыў у «Чорным замку Альшанскім», які друкаваўся ў 1979–1980 гг. у «Маладосці», «прадчуванне тых грамадскіх змен, што адбыліся ў нашай краіне за апошнія гады пасля смерці пісьменніка (мелася на ўвазе перабудова. — У. В.). Яно — і ў імкненні Косміча (заўважым прозвішча галоўнага героя. — У. В.) заўсёды быць чалавекам, з годнасцю “распараджацца сабою”. Яно — і ў разуменні непарыўнай павязі часоў» [7, с. 139].

Космас, Чалавек, Час — гэтыя вехі адзначалі найшырэйшае кола разваг Караткевіча. Тое, што бачыў ён у 1980 г., стала асновай асэнсавання ролі Скарыны як духоўнага першапродка беларускай інтэлігенцыі: «Францыск Скарына быў з тых, першых, хто, кажучы *сучаснымі словамі*, стварыў стартую пляцоўку для рыўка Чалавецтва ў ягоную неабсяжную будучыню. Гэты беларус быў з тых, самых першых, што стварылі *лепшых з нас такімі, якія мы ёсць*» [3, с. 176]. Роля інтэлігенцыі ў савецкія часы — гэта якраз прызванне быць наватарам у кансерватыўным грамадстве, «лепшым» — сярод аднолькавых, мысляром — сярод паслухмяных віннікаў. Зараз ізноў трэба ўзгадваць і ўдакладняць гэта, бо мы жывём ужо ў эпоху, калі інтэлігенцыя не адыгрывае сваёй былой ролі («Мы адышлі ад інтэлігенцкай мадэлі ў культуры», — сцвярджае Адам Паморскі [9]), яе месца пакуль вакантнае, бо заходні інтэлектуалізм, прэтэндуючы заняць яго, пазбаўлены найважнейшага складніку — духоўнасці ў яе гуманістычным вымярэнні, таго, што ўласна і рабіла інтэлігенцыю неабходным і ўстойлівым цэнтрам захавання і развіцця нематэрыяльнай культуры.

Космас, Чалавек, Навука — гэта і вехі рамана-эсэ А. Лойкі «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае» (1989). Касмічны ўзровень зададзены ў асэнсаванні эмблемы, «друкарскага сігнету» Скарыны. Зацьменне і канец часу ў гіпатэтычны год нараджэння першадрукара сталі толькі пачатковай метафарай у стварэнні шырокага кантэксту рамана-эсэ. Сонца з рознымі тварамі на застаўках з дзецьмі, жанчынамі, мужчынамі, і ў кнізе «Прамудрасць божая» — падобнае на твар у буквіцах «О» і «Я»: «...Нібы спецыяльна з клічнікам “О!” вас запынае, каб потым літарай “Я” сказаць, што я — сонца, што сонца — у маім “Я”...» [6, с. 96]. Праз касмічную метафару аўтар ішоў, як у прыведзеным выпадку, да гіпотэзы аб стварэнні першага партрэта Скарыны. Больш сакрыта, чым у кароткім эсэ, і шырэй, бо шматзначней, чым касмічная сімволіка, наўрад ці можна адшукаць.

Час, Прыгажосць, Душа — аб гэтым разважае аўтар рамана-эсэ, і яго ідэал вынікае з пастаяннай і суцэльнай рэфлексіі, перанасычанай энцыклапедычнай інфармацыйнасцю. Аўтар казаў, што прытрымліваўся прынцыпу «навуковага гістарызму», які заключаны «не толькі ў канкрэтна-гістарычным, але і ў легендарна-міфічным» [8, с. 22]. Пласт міфаў, паданняў, легенд, прыпавесцяў надзвычай багаты ў рамане, як багата ў ім і фактаграфічнай дакладнасці. Але

кожнае ўвядзенне ўяўнага дыялогу, сну ці фактаграфіі мае абагульняючую аснову, што робіць раман-эсэ цэласным. Скарына адразу, з першых старонак, калі гаворыцца яшчэ пра гады да яго нараджэння, бачыцца ўжо ў святле сваіх будучых здзяйсненняў, яго дзяцінства — першыя гады асветніка, яго вучоба — шлях першадрукара. Час у рамане-эсэ складана перасякаецца дамінулым, мінулым, сучасным на кожны ўяўны момант аўтарскай думкі.

А. Лойка прытрымліваўся таго, што «чалавека трэба выводзіць з-пад квадратнага караню не толькі свайго часу, але і з прадгісторыі» [2, с. 5]. Складанасць часу выступіла ў аднасці з пераасэнсаваннем гістарычнай прасторы: «...Каб зразумець Скарыну і яго час, — тлумачыў аўтар, — мне трэба было змяніць традыцыйнае бачанне нашага Сярэднявекую і Адраджэння толькі на гарызонце Захад — Усход, бо Полацк прымусіў на сябе глядзець і як на горад на шляху з варагаў у грэкі, гэта значыць, і на вертыкалі Поўнач — Поўдзень, на перасячэнні гарызанталі і вертыкалі» [2, с. 5]. Дапаўняючы адраджэнства Скарыны паўдзённым «светлапачуццёвым ісіхазмам», А. Лойка робіць скразныя звароты да Прыгажосці, Душы, «Божай глыбіні» як самазаглыблення асобы натуральнымі знакамі абранага жанра. Эсэ апісвае прынцова неспазнавальную Ісціну, ісіхазм прапануе шлях сузіральнага спасціжэння неспазнавальнай сутнасці Бога.

Раман-эсэ — рэдкі ў суветнай літаратуры жанр. У злучэнні рамана і эсэ ўступаюць у канфлікт жанравыя прыроды, розныя і штучна з'яднання прынцыпы, і вынік дае складанае новаўтварэнне. Л. М. Талстым былі аб'яднаныя канфліктуючыя жанры рамана і эпапеі як твораў, у цэнтры якіх адпаведна асоба і глабальнае безасабовае, «роевае». Такі сінтэз стаў асновай ідэі «Вайны і міру», якой падпарадкавана ўся змястоўная шырыня грандыёзнага рамана-эпапеі. Раман-эсэ мае асновай канфлікт выдуманнага мінулага і сучаснага. Думка М. Бахціна аб тым, што ў рамане галоўнае — «жывы кантакт з негатовай, незавершанай сучаснасцю», тэарэтыку эсэ М. Эпштэйну бачыцца «эсэістычнай зонай» унутры самога рамана [10, с. 364]. Пры гэтым жанравай дамінантай рамана сцвярджаецца ўсё ж «стварэнне асобай, замкнёнай у сабе, выдуманай рэчаіснасці, якая ўбірала б сучаснасць, але ў пераствораным выглядзе, адмяжоўваючы ад сапраўднай, па-за бягучай сучаснасцю» [10, с. 364].

А. Лойка ў сваіх раманах-эсэ пра Купалу і Скарыну меў на ўвазе яшчэ і будучыню. У першым выпадку пісаў так, каб пазней адкрытыя архівы дазволілі прачытаць у рамане «між радкоў» тое, што не трапіла ў тэкст з-за цензуры, у другім — каб новыя матэрыялы пра Скарыну не зрабілі раман неадпаведным прынцыпу «навуковага гістарызму» і не паставілі аўтара «ў нялоўкае становішча» [8, с. 23].

Напісаўшы раман-эсэ пра Скарыну, А. Лойка не лічыў, «што стаў праявікам», усведамляючы абраны жанр як пераходны паміж прозай і паэзіяй, імкнучыся «замацаваць у форме» *душу* Францыска Скарыны [2, с. 5].

Складаная задача — і сінтэтычны жанр. Так ствараецца літаратура паводле *інтэлігенцкай* мадэлі.

Нельга не адзначыць і важны парадокс (нагадаю, што парадаксальнасць — адна з рысаў эсэістыкі). Творы У. Караткевіча і А. Лойкі, быўшы складнікамі беларускай інтэлігенцкай культуры ў сваім гуманістычным філасофскім аспекце, у міжчасовай і міжкультурнай шырыні стваралі дапоствадэрнісцкі дыскурс. Парадокс у тым, што постмадэрнізм адмовіўся ад душы і асобы, але зрабіў эсэістычнасць знакавым для эпохі жанравым сродкам.

Адступленне ад жанру біяграфічнага рамана-эсэ ў своеасаблівай трылогіі А. Лойкі вельмі паказальнае. Задуманы напачатку 1990-х гг. раман пра Караткевіча (хоць многія праракалі, што трэцім беларускім раманам у серыі «ЖЗЛ» стане біяграфія М. Багдановіча) здзейсніўся толькі ў 2008 г. і ў жанры паэмы. Сам аўтар уступ да свайго твора прысвячае развагам аб пошуку падзагалоўка і жанру. У выніку маем твор, названы «Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі».

Абдумваючы падзагалолак, аўтар заўважае блізкасць Караткевіча скарынаўскаму «сонцу маладзіковаму»: «Думка гэтая асабліва праяснілася, можа, перш за ўсё пры перачытванні артыкула Уладзіміра Караткевіча пра Скарыну, ды і пры перачытванні “Нельга забыць” праяснілася» [5, с. 14]. А. Лойка з эсэ (не артыкула) «Подзвіг Скарыны» выбірае цытаты, што паказваюць самую сутнасць манеры, і стылю, і «велікадушнага гістарызму» Караткевіча: пра сэнс жыцця ў спазнанні прыроды, пра шлях да Розуму. Але ў адрозненне ад гістарызму, у зваротах да сучаснасці Караткевіч быў зусім не велікадушны: «Быць адукаваным і вольным сабратам адукаванага і вольнага грамадства, якое не здушыць аніякая фізічная і духоўная тыранія. <...> Быць праўдзівым, добрым, чыстым, чалавекалюбівым. І вакол сябе — на шляху да Розуму — бачыць такіх самых братоў, а не кодла свядома-цёмнага і вераломнага быдла» [3, с. 175]. Не думаю, што ў гэтых рэзкіх, вельмі эмацыянальных словах меліся на ўвазе толькі сучаснікі Скарыны. Як і ў вершы «Скарына пакідае радзіму»:

З адчаем упартым, пахмурым
Людзі ў жорсткіх баях
За цемру сваю і дурасць
Знішчаюць друзі свая,
Зрабілі з Сіная малпоўню,
Й не хочуць бачыць яны,
Што справу іхнюю кроўную
Хаўтурна адплачуць званы [4, с. 163].

Перабіраючы варыянты жанру біяграфіі Караткевіча, А. Лойка адмаўляецца ад «сказа», ад «кнігі», бо «на першым месцы ва Уладзіміра Караткевіча не евангелічная святасць, а патрыятызм, адраджэнскі гуманізм — ад эпохі

еўрапейскага Адраджэння, ад нацыянальнай адраджэнскай ідэі» [5, с. 16]. Аўтар шукаў жанр, «змест якога ідзе ад гістарычных падзей, легендаў» [5, с. 17], згадвае «Мёртвыя душы» Гоголя і «Чазенію» самога Караткевіча, якога называе лірыкам, «мужам, рыцарам, абаронцам краю»: «Лірычны, гераічны эпік, варты паэмнага ўзвышэння, сам — паэма і лірычная, і эпічная!» [5, с. 17].

А. Лойка быў выдатным філолагам, чалавекам энцыклапедычных ведаў у галіне літаратуразнаўства, тэорыі літаратуры, і ў прадмове, названай «Гэтая паэма... (Замест уступу)» мы маем каштоўны аўтакаментарый, і тэарэтычна абгрунтаваны, і па-мастацку пададзены, таму, думаю, падзагаловак «Эсэ» да твора быў змешчаны памылкова, а магчыма, і не самім аўтарам. Акрамя ўсіх названых прычын, заўважым, што на першай жа старонцы А. Лойка робіць агаворку, што хоча пісаць пра Караткевіча не манаграфію, не «эсэ-раман... бо мне хочацца сягоння надзвычайнае пісаць надзвычайна» [5, с. 10].

У апошнім сваім творы А. Лойку ўжо не трэба было ў эсэістычнай форме «ўтойваць і выяўляць Ісціну», ён пісаў пра чалавека і генія, якога добра ведаў, а галоўнае — пісаў цалкам так, як мог на апошнім годзе жыцця, і як хацеў, не зважаючы на цэнзурныя забароны і выкрэсліванні (дарэчы, зробленыя ў 1982 г., як у выпадку з раманам-эсэ «Як агонь, як вада...») ці на далейшае развіццё навуковай Скарыніны.

Цікава, што рада Караткевіча дапамагла з'яўленню рамана-эсэ пра Скарыну. Як успамінае А. Лойка: «У Дубултах (пісьменніцкі дом адпачынку на Рыжскім узмор'і. — У. В.) Караткевіч мне мовіў: “Захочаш па-сур'ёзнаму пісаць прозу, чытай энцыклапедыі!”» [5, с. 99]. А. Лойка, гартаючы энцыклапедыю, заўважыў, што доктар Фаўст і Скарына былі гіпатэтычнымі равеснікамі: «Дзве жывыя персаналіі-аднагодкі: адзін за светлую душу, другі — прадаў душу д'яблу. Канфлікт ёсць!» [5, с. 100]. Гэты факт аўтар згадваў яшчэ ў гутарцы з С. Кавалёвым у 1990 г. [8, с. 22]. А сваю прадмову да «паэмы Гарсія Лойкі» А. Верабей назваў «Подзвіг творцы», маючы на ўвазе не пераклічку з эсэ У. Караткевіча пра Скарыну, а тое, што паэму Алег Антонавіч пісаў, будучы ўжо цяжка хворым.

Шмат перасячэнняў імянаў Скарыны — Караткевіча — Лойкі яшчэ застаюцца не названымі, але, думаецца, беларускай культуры і літаратуры яшчэ прыйдзеца звярнуцца да эсэістыкі 1980-х гг., як і ўвогуле да духоўных здабыткаў таго пакалення, якое ўжо адышло ў мінулае. Акрамя мастацкіх вартасцяў, якія не да канца ацэнены нашай навукай, але хаця б прызнаныя як такія, застаецца акрэсліць месца гэтай літаратуры ў нашай сённяшняй культурнай прасторы, якая мае патрэбу ў адраджэнскім і інтэлігенцкім універсалізме.

Літаратура

1. Гольнко-Вольфсон, Д. Эссе о невозможности эссе (Проза Аркадия Драгомощенко в контексте современной эссеистики) / Д. Гольнко-Вольфсон // НЛО. — 2010. — № 104. — <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/104/go18.html>
2. Каб зразумець Скарыну... [гутарка з пісьменнікам А. Лойкам / запісаў А. Марціновіч] // Літаратура і Мастацтва. — 1988. — 8 студзеня (№ 2). — С. 5–6.
3. Караткевіч, У. Подзвіг Францыска Скарыны / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. — Мінск, 1991. — Т. 8, кн. 2: З жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв'ю, летапіс жыцця і творчасці. — С. 172–177.
4. Караткевіч, У. Скарына пакідае радзіму / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. — Мінск, 1987. — Т. 1: Вершы, паэмы.
5. Лойка, А. Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі / А. Лойка // Караткевіч: вядомы і невядомы: зборнік эсэ, вершаў, прысвячэнняў / уклад. А. Верабей, М. Мінзер, С. Панізнік. — Мінск, 2010. — С. 5–135.
6. Лойка, А. Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае: раман-эсэ / А. Лойка. — Мінск, 1990.
7. Мальдзіс, А. І. Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: Партрэт пісьменніка і чалавека: літаратуразнаўчае эсэ / А. І. Мальдзіс. — Мінск, 2010.
8. Скарына сярэднявечны, Скарына адраджэнскі [гутарка з пісьменнікам А. Лойкам аб рабоце над раманам-эсэ «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае» / запісаў С. Кавалёў] // Беларусь. — 1990. — № 2. — С. 22–23.
9. Фанайлова, Е. Интеллигентская модель культуры заканчивается. Переводчик Адам Поморский / Е. Фанайлова // Радио Свобода. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/24258133.html>.
10. Эпштейн, М. Парадоксы новизны. О литературном развитии XIX–XX веков / М. Эпштейн. — М., 1988.